

סדר אכילת חגיגה ופסח וברכה על מצווה אחר עשייתה

יום שני ט ניסן
פסחים דף קכא

בירך ברכת הפסח פטר את של זבח, של זבח לא פטר את של פסח

בירך ברכת הפסח פטר את של זבח, בירך את של זבח לא פטר את של פסח דברי רבי ישמעאל. כך אומרת המשנה האחרונה במסכת פסחים (קכא). הרשב"ם מבאר שנדון המשנה הוא על אדם האוכל את קרבן הפסח ועמו את קרבן החגיגה, כשעל אכילת קרבן הפסח הוא מברך ברוך אתה ה' אמ"ה אשר קדשנו במצוותיו וצונו לאכול הפסח, ועל אכילת קרבן חגיגה הוא מברך אשר קדשנו וכו' לאכול הזבח. ודנה המשנה האם בברכת הזבח פוטר הוא את הפסח, ולהפך, האם בברכת הפסח פוטר את הזבח.

פירושו של הרשב"ם מעלה תהייה בנוגע לציור המעשי שבו נתקל בנדון המשנה, כיצד יתכן שמחד גיסא יברך אדם על הפסח ולא על הזבח, שהרי בכך אנו דנים האם פטר בברכתו את הזבח, ומאיך אדם אחר יברך על הזבח ולא על הפסח ועליו אנו דנים האם פטר בברכתו את הפסח. ובמילים אחרות, מהו סדר אכילת החגיגה והפסח בליל הסדר? ההנחה הפשוטה היא שהזבח נאכל לפני הפסח שהרי כל מטרתו של הזבח, החגיגה, כדי שיאכל הפסח על השובע, וממילא אם באופן רגיל הוא אוכל את הזבח ואחר כך את הפסח, הרי שתחילת המשנה "בירך ברכת הפסח פטר את של זבח" תמוהה, אם הוא כבר אוזח בברכת הפסח, הרי הוא נמצא עמוק עמוק בתוך ליל הסדר זמן רב אחרי שהחלה אכילת הזבח ומה לו לברך עתה ולפטור בכך את אכילת החגיגה שהסתיימה זה מכבר. שתי דרכים מרכזיות בפתרון ויישוב דברי המשנה אנו מוצאים בדברי הפוסקים, האור זרוע והכלבו, אך טרם ניגש להצעת דבריהם עלינו להקדים מחלוקת יסודית שנחלקו בה גדולי הפוסקים.

מי שאכל ושתה ולא בירך מהו שיחזור ויברך

בגמרא במסכת ברכות (גא) איתא: בעו מיניה מרב חסדא, מי שאכל ושתה ולא בירך מהו שיחזור ויברך, אמר להו מי שאכל שום וריחו נודף יחזור ויאכל שום אחר כדי שיהא ריחו נודף. אמר רבינא הלכך אפילו גמר סעודתו יחזור ויברך דתניא טבל ועלה אומר בעלייתו ברוך אשר קדשנו במצוותיו וצונו על הטבילה. ודוחה הגמרא, ולא היא, התם מעיקרא גברא לא חזי הכא מעיקרא גברא חזי והואיל ואידחי אידחי, ע"כ.

רש"י (כהגהת הגר"א) מבאר שהמקרה עליו שאלו את רב חסדא היה באופן שהאדם נמצא עדיין באמצע אכילתו ועל כך השיב רב חסדא שבדאי כיון שעדיין הוא עומד באמצע אכילתו וברצונו להמשיך לאכול עליו לברך, כי מי שאכל שום יחזור ויאכל שום? אלא שרבינא רצה ללמוד מכאן שכשם שבזכר באמצע הסעודה יכול הוא לברך, כן יהיה הדין אף כשזכר בסוף הסעודה ואין בדעתו להמשיך לאכול, ורבינא אף מביא לכך ראיה מטבילת בעל קרי שמברך אחר טבילתו אף שכבר הסתיים לגמרי מעשה הטבילה. על כך דוחה הגמרא שדינו של רבינא אינו נכון ואדם שסיים לאכול אינו יכול לברך ברכה ראשונה והרי זו ברכה לבטלה, ומה שבעל קרי טובל אחר טבילתו - שם שונה הדבר כיון שלא היה ראוי ממילא מתחילה היה דינו לברך אחר הטבילה כשיהיה ראוי, אך בברכות הנהנין שהיה ראוי לברך קודם לכן ולא בירך - שוב אינו יכול לברך.

מחלוקת הפוסקים בשכח לברך ברכת המצות

הפוסקים דנו האם דברי הגמרא נכונים כצורתם גם לגבי ברכת המצות, או שיש לחלק ולומר שדווקא ברכת המזון שאף שאכל בלא ברכה ראשונה הרי עדיין עומדת לפניו האפשרות לברך על מזונו ברכה אחרונה ולכן אין לו לברך ברכה ראשונה, אבל ברכת המצות שאינו מברך לאחריה שמא אף אחר שעשה מעשה המצווה אם לא בירך לפניו יברך לאחריה.

דעת הרמב"ם שדין הגמרא רלוונטי גם לגבי ברכת המצות, וכך הוא פוסק לגבי ברכת קידושין (פ"ג מאישות הכ"ג): כל המקדש אשה כו' צריך לברך קודם הקידושין כו' ואחר כך מקדש כדרך שמברכין קודם כל המצוות. ואם קידש ולא בירך - לא יברך אחר הקידושין שזו ברכה לבטלה, מה שנעשה כבר נעשה. ואילו האור זרוע (ה"ק"ש סימן כה) הביא את דעת רבינו משה ב"ר יעקב שברכת המצות דינה שונה מברכת המזון ואם שכח ולא בירך קודם קיום המצווה יכול לברך אחריה.

ראיית רבינו משה ב"ר יעקב ממשנתנו

האור זרוע מביא את ראייתו של רבינו משה ב"ר יעקב ממשנתנו: ברך על הפסח פטר את הזבח, והלא זבח היא חגיגת י"ד והיא היתה נאכלת בראשונה, ואם כן איך יתכן שיברך על הפסח ויפטור את הזבח, לכאורה האופן היחיד להעמיד את דברי המשנה הוא במקרה שהאוכל שכח לברך על אכילת החגיגה ועתה הוא עומד לפני אכילת הפסח וברצונו לפטור בברכת הפסח גם את אכילת החגיגה, למפרע. הרי ראיה ברורה שאם לא בירך אדם על קיום מצווה לפניו, יכול הוא לברך לאחריה.

אלא שראייה לדעה זו הרי הוא קושיה עצומה על דעתו של הרמב"ם הסובר שאין לברך אחר קיום המצווה, והרי זו ברכה לבטלה כי "מה שנעשה כבר נעשה". כיצד יכלול הרמב"ם את הציור המובא במשנתנו שאדם מברך על הפסח ורוצה לפטור בכך את החגיגה.

חידוש הכלבו באופן אכילת הפסח

לשאלה זו נזקק החשק שלמה והוא מציין לדברי הכלבו (הלכות פסח סימן ו) הלומד ממשנתנו חידוש נפלא בדרך אכילת הפסח בזמן שבית המקדש היה קיים. תחילה מסדר הכלבו את צורת אכילת המצה וברכת המוציא ואכילתה בכריכה זכר למקדש כהלל, ומוסיף הכלבו: ואחרי אכלו כל סעודתו יקח חצי המצה המשומרת אשר תחת המפה (אפיקומן) ואוכל ממנה כזית בהסבה ונותן לכל בני חברתו ואוכלין בהסבה. זכר לפסח. ואין טועמים כלל אחריה כדי שישאר טעם המצה בפיו כמו שהיה באכילת הפסח שהיה נאכל על השבע כדי שלא ישברו בו עצם.

ועתה מבאר הכלבו מדוע באמת יש לברך תחילה המוציא ועל אכילת מצה ולאכול את המצה עוד קודם שולחן עורך בתחילת הסעודה ואחר כך יש לשוב ולאכול מצה נוספת לאפיקומן: דהא תנן ברך על הפסח לא פטר את של זבח, ואם היה אכלו אחר החגיגה איך יפטרנו, אלא לאו שמע מינה שבתחלה היה מברך כמו שאנו עושין במצה, ואח"כ אוכלו על השבע כמו שאנו אוכלין כזית מהמצה באחרונה כדי שיהיה הטעם בפיו.

מבואר בדברי הכלבו שאכן צורת אכילת הפסח והחגיגה היתה מורכבת באופן כזה שגם תחילת המשנה וגם סופה יכולים להתקיים כפשוטם ממש. תחילה היו אוכלים מהפסח ובכך מתקיים הדין הראשון במשנתנו האם בברכתו על הפסח פטר את הזבח, ואחר כך היו אוכלים את החגיגה ומברכים עליה את ברכת הזבח, אלא שעדיין היה לפניו אכילה נוספת של פסח - לאפיקומן, ואם שכח ולא בירך על המצה בראשונה ממילא יש לדון האם בברכתו על הזבח בתוך הסעודה פוטר הוא את אכילת הפסח באחרונה.